

HISTORIA SŁOWNIK ENCYKLOPEDYCZNY

NAJNOWSZE UAKTUALNIONE WYDANIE

Zawiera obszerny wybór haseł i odniesień

**EUROPA
WYDAWNICTWO**

**HISTORIA
SŁOWNIK
ENCYKLOPEDYCZNY**

**HISTORIA
SŁOWNIK
ENCYKLOPEDYCZNY**

**EUROPA
WYDAWNICTWO**

Słowniki Encyklopedyczne Wydawnictwa EUROPA

Język polski	Historia	Matematyka
Literatura polska	Biologia	Fizyka
Literatura powszechna	Geografia	Chemia
Edukacja obywatelska	Ekologia	Informatyka

Autorzy

**Marek Czapliński, Zbigniew Fras, Stanisław Rosik,
Jacek Piotrowski, Jerzy Maroń**

Dyrektor, redaktor naczelny
Wojciech Głuch

Redakcja
Jan Miś, Anna Kurzyca

Rysunki
Michał Chwiszczuk

Projekt okładki
Renata Pacyna

Opracowanie typograficzne
Jakub Jan Kortyka

Korekta
Anna Kurzyca

Łamanie, przygotowanie do druku
Studio MAK, Piotr Sieradzki

Wydanie piąte 2007

© 2001 by Wydawnictwo Europa

Wszystkie prawa zastrzeżone, szczególnie prawo do przedruku i tłumaczeń na inne języki.

Żadna z części tej książki nie może być publikowana bez uprzedniej pisemnej zgody Wydawnictwa. Dotyczy to również sporządzania fotokopii, mikrofilmów oraz przenoszenia danych do systemów komputerowych.

ISBN 978-83-7407-155-0

Wydawnictwo EUROPA Sp. z o.o.

50-011 Wrocław, ul. Kościuszki 35

tel. 071 346 30 11, faks 071 346 30 15

e-mail: europa@wydawnictwo-europa.pl

www.wydawnictwo-europa.pl

Druk i oprawa:

Drukarnia im. Adama Półtawskiego, Kielce

Słowo wstępne

Słownik, którego ilustrowane, poprawione i poważnie rozszerzone wydanie oddajemy w ręce Czytelników, jest przeznaczony przede wszystkim dla uczniów gimnazjów i liceów. Jego treść dostosowano zatem do programów i podręczników na tym poziomie. Słownik będzie jednak też pomocny przygotowującym się do egzaminów wstępnych z historii, studentom wielu humanistycznych kierunków studiów, a także wszystkim interesującym się historią. Obejmuje możliwie wszystkie ważne pojęcia, wydarzenia, postacie, procesy historyczne. Założeniem było zamieszczenie jak największej liczby ha-

seł, dlatego też przeważnie są one zwięzłe. Jest w nich tylko to, co warto zapamiętać. Mimo że poprawiliśmy wiele nieścisłości czy braków zauważonych w poprzednich wydaniach (za pomoc w ich znalezieniu szczególnie dziękujemy mgrowi Robertowi Kisielowi), zdając sobie sprawę z tego, że nie ma ludzi nieomylnych będziemy wdzięczni za wszelkie uwagi i sugestie, które prosimy nadsyłać na adres wydawnictwa.

*Marek Czapliński
z zespołem*

Korzystanie ze *Słownika*

■ Słownik z założenia ma umożliwić jak najłatwiejsze dotarcie do poszukiwanego hasła nawet uczniowi słabo obznajomionemu z encyklopediami. Dlatego w przeciwieństwie do tych ostatnich, w hasłach wielowyrazowych przyjęto zasadę brzmienia naturalnego. A zatem wiadomości o wojnie trzydziestoletniej należy szukać pod hasłem „wojna trzydziestoletnia”, a nie „trzydziestoletnia wojna”, o Kanale Sueskim pod „Kanał Sueski”, przywilejów szlacheckich – pod „przywileje szlacheckie”, a o bitwie pod Grunwaldem pod „bitwa pod Grunwaldem”.

■ W wypadku gdy możliwe były różne wersje nazwy np. „wojna polsko-niemiecka” lub „wojna niemiecko-polska”, sto-

sowano odsyłacze. Podobnie gdy w podręcznikach stosowano różne określenia tego samego wydarzenia historycznego: np. „agresja niemiecka 1939”, „wojna polsko-niemiecka” czy „kampania wrześniowa”, starano się ułatwić znalezienie hasła poprzez odsyłacze. Strzałka w opisie hasła odsyła do innych terminów użytych przy jego objaśnianiu. Zagłębienie do nich często będzie potrzebne.

■ Pojawiające się w niektórych hasłach określenie „zob. też” odsyła do hasel, które mogą rozszerzyć wiedzę czytelnika.

■ W opisach hasel nie powtarzamy ich, tylko stosujemy skróty. Na przykład literka „a.” w hasle „absolutyzm” oznacza właśnie absolutyzm.

Wykaz skrótów

Stosuje się również skróty i skrótownice przyjęte w pisowni i powszechnie używane (np., itd., tzw., wg, tj., tzn.). Ponadto w tekstach stosowano skróty wymienione poniżej.

adm.	– administracyjny	hist.	– historyczny
amer.	– amerykański	hiszp.	– hiszpański
ang.	– angielski	hol.	– holenderski
arab.	– arabski	hr.	– hrabia (z nazwiskiem)
archeol.	– archeologiczny	ind.	– indyjski
arcybp.	– arcybiskup	irl.	– irlandzki
arcyks.	– arcyksiążę	izrael.	– izraelski
argent.	– argentyński	jap.	– japoński
AU	– Akademia Umiejętności	jez.	– jezioro (z nazwą)
austr.	– austriacki	jugosl.	– jugosłowiański
b.	– bardzo (nie w hasłach na literę b)	k.	– koło (przy nazwie miejscowości)
bizant.	– bizantyjski	kard.	– kardynał (z nazwiskiem)
bp	– biskup	katol.	– katolicki
bryg.	– brygada (z nazwą)	kier.	– kierownik (z nazwiskiem lub nazwą)
bryt.	– brytyjski	Kom.	– Komitet (w nazwie)
bułg.	– bułgarski	komunist.	– komunistyczny
centr.	– centralny	kor.	– koronny (w tytułach)
chiń.	– chiński	król.	– królewski
chorw.	– chorwacki	ks.	– ksiądz, księżę (z nazwiskiem)
chrześc.	– chrześcijański	litew.	– litewski
czechosl.	– czesłowacki	lwow.	– lwowski
czes.	– czeski	łac.	– łaciński
czł.	– członek (z liczbą lub nazwą organizacji)	m.	– miasto (z nazwą)
demokr.	– demokratyczny	M.	– Morze (w nazwie)
dol.	– dolar	maced.	– macedoński
dosł.	– dosłownie	marsz.	– marszałek (tylko stopień wojskowy z nazwiskiem)
dow.	– dowódca (z nazwiskiem lub nazwą organizacji)	metal.	– metalowy
dyn.	– dynastia (z nazwą)	międzynar.	– międzynarodowy
dyr.	– dyrektor	min.	– minister
dyw.	– dywizja (z nazwą)	mitol.	– mitologiczny
egip.	– egipski	mold.	– mołdawski
ekon.	– ekonomiczny	mong.	– mongolski
eur.	– europejski	n.e.	– naszej ery
ewang.	– ewangelicki	nacz.	– naczelny
faszyst.	– faszystowski	nar.	– narodowy
filoz.	– filozoficzny	niderl.	– niderlandzki
flam.	– flamandzki	niem.	– niemiecki
franc.	– francuski	niepodl.	– niepodległościowy
galic.	– galicyjski	nowoż.	– nowożytny, nowożytność
gen.	– generał	p.n.e.	– przed naszą erą
geogr.	– geograficzny	palest.	– palestyński
gł.	– główny, głównie		
gosp.	– gospodarczy		
gr.	– grecki		

pd.	– południe, południowy	św.	– święty (z imieniem lub nazwiskiem)
pers.	– perski	świat.	– światowy
plast.	– plastyczny	tatar.	– tatarski
plw.	– półwysep	Tow.	– Towarzystwo (w nazwie)
pn.	– północ, północny	tur.	– turecki
pocz.	– początek	rys.	– tysiąc, tysiąclecie (z liczbą)
pol.	– polski	UJ	– Uniwersytet Jagielloński
polit.	– polityczny	ukr.	– ukraiński
poł.	– połowa	uniw.	– uniwersytet
portug.	– portugalski	ur.	– urodzony
prez.	– prezydent (z nazwiskiem)	W.	– Wyspy (w nazwie)
prus.	– pruski	W. Brytania	– Wielka Brytania
przem.	– przemysłowy	w. kor.	– wielki koronny
przewodn.	– przewodniczący (z nazwą)	w. ks.	– wielki książę
radz.	– radziecki	w. litew.	– wielki litewski
red.	– redaktor (z nazwą lub nazwiskiem)	warsz.	– warszawski
rel.	– religijny	wewn.	– wewnętrzny
rewol.	– rewolucyjny	węg.	– węgierski
robotn.	– robotniczy	wielkopól.	– wielkopolski
roln.	– rolniczy	wietn.	– wietnamski
ros.	– rosyjski	wł.	– włoski
rum.	– rumuński	właśc.	– właściwie
rus.	– ruski	woj.	– województwo
rz.	– rzeka (z nazwą)	wojsk.	– wojskowy
ryzm.	– rzymski	wsch.	– wschodni, wschód
sekr.	– sekretarz (z nazwą)	współcz.	– współczesny
serb.	– serbski	wyd.	– wydany, wydanie, wydawany
słow.	– słowiański	zach.	– zachodni, zachód
słowac.	– słowacki	zagr.	– zagraniczny
socjaldemokr.	– socjaldemokratyczny	zał.	– założony, założył
socjalist.	– socjalistyczny	zast.	– zastępca (przy funkcji)
społ.	– społeczny	zat.	– zatoka
spoż.	– spożywczy	Zjedn.	– w nazwie Stany Zjednoczone
staroż.	– starożytność, starożytny	zm.	– zmarł
Stow.	– Stowarzyszenie (w nazwie)	zw.	– zwany
szer.	– szerokość (z liczbą)	zwł.	– zwłaszcza
szkoc.	– szkocki	żyd.	– żydowski
szwajc.	– szwajcarski		
szwedz.	– szwedzki		
średniow.	– średniowiecze, średniowieczny		
środk.	– środkowy		

a

„**Ab urbe condita (libri)...**” zob. **Liwiusz**

Abbasydzi – arabska dynastia → kalifów rządząca w l. 750–1258 ze stolicą w Damaszku, a od 762 w Bagdadzie. A. wywodzili swoje pochodzenie od Abbasa, stryja → Mahometa, objęli tron po obaleniu → Omajadów przez Abul-Abbasa. Rozkwit ich panowania przypadał na czasy Haruna ar-Raszida (786–809) i jego syna al-Mamuna (813–833), a zakończył je najazd Mongołów (1258).

Abdulhamid II (1842–1918) – sułtan tur. 1876–1909. W XII 1876 ogłosił pierwszą tur. konstytucję i powołał dwuizbowy parlament, po wojnie z Rosją 1877–78 przywrócił rządy despotyczne, przeprowadził jednak reformy unowocześniające Turcję, m.in. w dziedzinie edukacji. Zwolennik współpracy militarnej i gosp. z Niemcami. Był odpowiedzialny za rzezie Ormian i Macedończyków w latach 1895–96, w 1908 pod naciskiem ruchu młodotureckiego przywrócił konstytucję; w IV 1909 zdeponowany.

Abdullah (1882–1951) – emir Transjordanii od 1921, król Jordanii od 1946. W 1949 zaanektował arab. część Palestyny, zamordowany w meczecie al-Aksa w Jerozolimie 20 VII 1951 w zemście za prowadzenie poufnych rokowań z Izraelem.

abdykacja – zrzeczenie się tronu przez monarchę. W Polsce abdykował np. Stanisław August Poniatowski po III rozbiore (1795).

Abelard Piotr (1079–1142) – franc. teolog i filozof, twórca tzw. konceptualizmu, poglądu stwierdzającego, że nasza wiedza, czyli pojęcia ogólne, abstrakcyjne ujawniają się w momencie doświadczenia, a nie w jego wyniku. W teologii A. domagał się ścisłych rozwiązań rozumowych, czym naraził się części hierarchii kościelnej. Nieśmiertelną sławę zapewniła mu też romantyczna i tragiczna miłość do jego uczennicy Heloizy.

Abisynia zob. **Etiopia**

abolicja – 1. powszechne uwolnienie od kary za popełnione lub domniemane przestępstwa; w PRL ogłoszono a. 13 XII 1981 po wprowadzeniu stanu wojennego; 2. przyznanie wolności niewolnikom.

abolisjonizm – amer. ruch na rzecz zniesienia niewolnictwa, którego pocz. sięgają 1753 i 1775 (Towarzystwo za Zniesieniem Niewolnictwa utworzone przez B. Franklina). Rozwijał się zwł. od czasów tzw. odrodzenia rel. w latach 20. XIX w. Od 1830, kiedy W. Garrison założył pismo „The Liberator”, przybrał rozmiary prawdziwej krucjaty przeciw niewolnictwu. W 1833 utworzono American Antislavery Society, intensywnie propagując zniesienie niewolnictwa. Ruch zorganizował także tzw. kolejkę podziemną, czyli przemykanie zbiegłych z Południa USA niewolników do Kanady, w której niewolnictwo było zakazane. Działalność abolicjonistów pośrednio przyczyniła się do wybuchu → wojny secesyjnej. Wynikiem ich nacisku była wydana w 1862 proklamacja o uwolnieniu niewolników w stanach, które przyłączyły się do Konfederacji, potem XIII poprawka do konstytucji USA znosząca generalnie niewolnictwo w Stanach Zjednoczonych (obowiązująca od 1865).

abordaż – sposób walki morskiej polegający na szcpieniu się burtami wrogich okrętów i na walce wręcz na pokładach.

Abramowski Edward (1868–1918) – działacz polit.-społ., filozof, socjolog i psycholog; studiował w Krakowie i Genewie; należał do przywódców II Proletariatu; w 1892 uczestniczył w zjeździe socjalistów w Paryżu, na którym powołano PPS; od 1900 zwolennik anarchizmu etycznego (socjalizm bezpieczeństwa), wywarł duży wpływ na młodą inteligencję; w okresie rewolucji 1905–07 propagował idee strajku powszechnego; twórca kooperatywności – idei przebudowy ustroju społ. przez rozwój spółdzielczości; od 1915 prof. psychologii na Uniw. Warsz.

absolutum dominium – panowanie absolutne. W Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. zarzut wysuwany przez szlachtę wobec monarchy dążącego do wzmocnienia władzy królewskiej.

absolutyzm – forma rządów, w której władca skupia w swych rękach pełnię nie kontrolowanej władzy.

absolutyzm oświecony – rodzaj absolutyzmu typowy zwł. dla XVIII w., w ramach którego władca przeprowadza ogólnie niezbędne dla państwa reformy, likwidując niektóre instytucje feudalne. Za przedstawicieli a.o. uchodzą król prus. → Fryderyk II, → cesarz Józef II i → caryca Katarzyna II. Część historyków (gł. franc.) odrzuca to pojęcie, opowiadając się za terminem absolutyzm w dobie Oświecenia.

absyda zob. **apsyda**

Achajowie zob. **Grecy**

Achemenidzi – staroż. dynastia panu-

jąca w Persji ok. 550–330 p.n.e. Zob. też **Cyrus II Starszy**; **Dariusz I Wielki**; **Kserkses I**; **Persja**.

Achilles zob. **wojna trojańska**

Act of Settlement – ustawa o dziedziczeniu (1701) uchwalona przez parlament ang. umacniała przewagę parlamentu nad władzą oraz dziedziczenie dyn. hanowerskiej w W. Brytanii.

Adam z Bremy (? – między 1081 a 1085) – niem. kronikarz, jego *Dzieje diecezji hamburskiej* zawierają cenne dane o pn. Europie (w tym Słowiańszczyźnie).

Adampol (Polonezkoj) – osada pol. w Turcji, nieopodal Stambułu; zał. w 1842 przez → M. Czajkowskiego, gł. agenta → Adama J. Czartoryskiego (nazwa A. od imienia Adam). Początkowo w A. lokowano wyłącznie emigrantów związanych z Czartoryskim, z czasem stał się wioską otwartą dla wszystkich pol. wychodźców, słynącą z wysokiego poziomu rolnictwa.

Adams John (1735–1826) – amer. polityk, jeden z „ojców założycieli” USA; współautor *Deklaracji niepodległości* (1776), głoszącej formalne oddzielenie się kolonii amer. od W. Brytanii i utworzenie Stanów Zjedn. z prawem do prowadzenia wojny, zawierania pokoju, dokonywania wszelkich aktów państwowych; w 1783 wraz z B. Franklinem i J. Jayem podpisał pokój paryski przyznający niepodległość Stanom Zjedn.; 1789–97 wiceprezydent USA, w latach 1797–1801 prezydent.

Adams John Quincy (1767–1848) – amer. polityk i dyplomata, syn Johna; był posłem w Holandii, Prusach, Rosji (1809–14) i Anglii (1815–17); 1817–25 sekretarz stanu, w 1819 zawarł traktat z Hiszpanią

o zakupie Florydy. W latach 1825–29 prezydent, w Izbie Reprezentantów przywódca republikanów. W 1800 odbył podróż po Dolnym Śląsku, której plonem były *Listy o Śląsku* (Londyn 1804, pol. wyd. 1992).

Adams Samuel (1722–1803) – amer. polityk, jeden z „ojców założycieli” Stanów Zjedn. Organizator oporu przeciw administracji bryt.; inspirator i przywódca akcji znanej jako „bostońskie picie herbaty” (tak określono zatopienie 342 skrzyń herbaty w porcie bostońskim 16 XII 1773 w proteście przeciw cłom nałożonym przez parlament bryt. na import herbaty).

Adamski Stanisław (1875–1967) – bp katowicki (od 1930), znany działacz społ. Zasłużony dla pracy nar. w zaborze prus. przed I wojną świat. Twórca pol. chrześc. związków zawodowych i spółdzielni kredytowych. W okresie międzywojennym współorganizator i jeden z przywódców → chrześcijańskiej demokracji w Polsce, poseł i senator RP. Represjonowany w czasie okupacji, szykanowany w PRL. Autor wielu publikacji o tematyce gosp. i społ.

Adenauer Konrad (1876–1967) – niem. mąż stanu, w latach 1917–33 burmistrz Kolonii; odsunięty od czynnego życia polit. przez reżim nazistowski (dwukrotnie aresztowany). Po wojnie stał na czele → Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej (CDU). Pierwszy kanclerz → Republiki Federalnej Niemiec w latach 1949–63. Za jego rządów Niemcy odbudowały swój potencjał ekon., stając się jednocześnie ważnym ogniwem wspólnoty atlantyckiej. Był współtwórcą pojednania RFN z Francją i z Żydami.

Adler Victor (1852–1918) – polityk austr., socjaldemokrata. W latach 1899–1918

przewodn. Socjaldemokr. Partii Austrii, jeden z gł. przedstawicieli austromarksizmu. Od 1905 poseł do Rady Państwa, przywódca parlamentarnej frakcji socjaldemokr. W 1918 opowiadał się za republiką i połączeniem Austrii z Rzeszą Niemiecką.

Aehrenthal Aloys Lexa (1854–1912) – dyplomata i polityk austr.-węg.; 1899–1906 ambasador w Petersburgu, od X 1906 min. spraw zagr., dążył do porozumienia z Rosją na Bałkanach, ale jednocześnie chciał wzmocnić wpływy monarchii habsburskiej na tym obszarze. Inicjator → aneksji Bośni i Hercegowiny (1908).

afera Iran-contras zob. Irangate

afera Watergate – nadużycie polit., które doprowadziło do dymisji prezydenta USA → R. Nixona z partii republikańskiej. Sprawa wyszła na jaw 17 VI 1972, gdy w siedzibie partii demokratycznej w hotelu Watergate w Waszyngtonie zatrzymano 5 osób m.in. z komitetu wyborczego R. Nixona z urządzeniami podsłuchowymi. Wyszło na jaw, że pracownicy administracji złamali prawo i nadużyli władzy. Sprawę ujawniła prasa, potwierdzając swą ważną rolę w kontroli władzy wykonawczej.

afera „Żelazo” – ujawnione po 1989 nielegalne w czasach PRL kontakty polskiego Ministerstwa Spraw Wewn. ze światem przestępczym na Zachodzie, polegające na zdobywaniu środków materialnych do realizacji niejasnych celów (także prywatnych) oficerów wywiadu przez działania przestępcze w Europie Zach. W ramach tych działań organizowano również napady rabunkowe i morderstwa.

Afganistan zob. wojna afgańska

Afrodyta – w mitol. gr. bogini miłości zmysłowej, piękna i zniewalającego wdzięku; patronka żeglarzy.

Afryka Południowo-Zachodnia zob. **Namibia**

Afrykanerzy – potomkowie osadników hol. z XVII w. na terenie dzisiejszej → Republiki Południowej Afryki. Na przestrzeni kilku wieków stworzyli własny język, a także politykę segregacji rasowej realizowanej po II wojnie świat. wobec czarnej ludności (→ apartheid) uzasadnianą specyficzną interpretacją protestanckiego teizmu. Zob. też: **Burowie**.

Afrykański Kongres Narodowy (ANC) – polit. organizacja czarnej ludności Południowej Afryki utworzona w 1912; występowała przeciw systemowi segregacji rasowej (→ apartheid); początkowo odwoływała się do pokojowych metod walki polit. → Mahatmy Gandhiego, z czasem zaczęła głosić hasła walki zbrojnej, opierając się na ideach marksistowskich. ANC została w 1961 zdelegalizowana, a jej liderzy aresztowani. W 1991 rząd białej mniejszości w RPA ponownie dopuścił do legalnej działalności Kongresu, znosząc jednocześnie system apartheidu. ANC od 1994 jest partią rządzącą w RPA kierowaną początkowo przez prezydenta → N. Mandelę.

Agamemnon zob. **wojna trojańska**

Agencja – pol. organizacja emigracyjna, utworzona w 1794 w Paryżu przez umiarkowanych działaczy insurekcji kościuszkowskiej skupionych wokół → F. Barssa (w czasie insurekcji był przedstawicielem dyplomatycznym, czyli agentem władz powstańczych w Paryżu – stąd nazwa). A. uważała się za jedyne legalne przedstawicielstwo pol., liczyła na odbudowę

Polski przy pomocy Francji; ok. 1801–02 zaprzestała działalności.

Agencja Polska w Lozannie – utworzona w 1915 w Szwajcarii przez E. Piltza i M. Seydę instytucja informująca rządy zachodnie, a zwł. zaopatrująca prasę w materiały o Polsce. Pod koniec działalności pod wpływem → Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu. Istniała do poł. 1919.

Agencja Rynku Rolnego – instytucja państwowa założona w 1990 w celu stabilizacji cen rynku rolnego drogą interwencji na giełdach rolnych w przypadku nadprodukcji lub niedoboru. Zajmuje się m.in. sezonowym skupem i magazynowaniem produktów rolnych.

Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa – powołana po 1990 w celu zarządzania gruntami byłych państwowych gospodarstw rolnych. Prowadzi również sprzedaż tych gruntów. W 2004 przekształcona w Agencję Nieruchomości Rolnych.

aggiornamento – określenie symbolizujące próby unowocześnienia metod pracy Kościoła katol. dokonane na → Soborze Watykańskim II (1962–65).

agora – w staroż. Grecji pierwotnie termin oznaczający zgromadzenie obywateli decydujące o sprawach polit. i sądowych, następnie miejsce zgromadzeń: centralny plac miasta, targ, świątynia itd.

agrarna rewolucja zob. **rewolucja agrarna**

agraryzacja miast – w Rzeczypospolitej po okresie wojen XVII w. proces utraty przez mniejsze miasta charakteru rzemieślniczo-handlowego na rzecz zajęć roln.

agrarystyka – doktryna społ.-polit. powstała w Niemczech w 2 poł. XIX w., na przeł. XIX i XX w. rozwinęła się w innych krajach, m.in. w Szwajcarii, Danii, USA, potem też Czechosłowacji i w Polsce, głosząca, iż podstawą gospodarki jest rolnictwo, a najważniejszym producentem dóbr materialnych jest rolnik (agrariusz). A. głosił, że główną warstwą narodu są chłopcy, bronił drobnych rolników, wysuwając koncepcję ustroju pośredniego między kapitalizmem a socjalizmem. W krajach Europy Środk. i Wsch. agrarystycy postulowali podział majątków obszarowych, podniesienie poziomu materialnego i kultury na wsi (→ PSL).

agresja hitlerowska na Polskę zob. **kampania wrześniowa**

agresja ZSRR na Polskę zob. **siedemnaście września 1939**

Ahura Mazda – w → zoroastryzmie bóg światłości, stwórca wszystkiego, uosobienie odwiecznego dobra, zmagający się ze złem upostaciowanym w → Arymanie.

AIDS – nabyty zespół zaniku odporności, choroba rozwijająca się na skutek upośledzenia komórek układu odpornościowego przez wirus HIV przenoszony przez przetaczanie zakażonej krwi i drogą kontaktów płciowych. Odkryty na pocz. I. 80 XX w. Epidemia AIDS obejmuje obecnie kraje na wszystkich kontynentach.

Ajaks – w mitologii gr. bohater *Iliady* (→ Homer), syn króla Salamin, uczestnik → wojny trojańskiej, nieustraszony w walce; po przyznaniu zbroi Achillesa Odysowski wpadł w szał i wyrzucił stado baranów w przekonaniu, że są to Grecy; kiedy uświadomił sobie swój czyn, popełnił samobójstwo.

Ajschylos (525–456 p.n.e.) – tragediopisarz uznany za twórcę klasycznej tragedii greckiej, gł. dzieła to m.in. *Persowie*, *Agamemnon*, *Prometeusz skowany*.

AK zob. **Armia Krajowa**

Akad – państwo utworzone przez Akadów (pierwszych znanych historycznie Semitów) w środk. Mezopotamii w 2 poł. III tys. p.n.e.; w drodze podboju objęło też posiadłości Sumerów; upadło podbite przez plemiona górskie.

Akademia Krakowska (Uniwersytet Jagielloński) – najstarsza wyższa uczelnia w Polsce, założona w 1364 przez Kazimierza Wielkiego jako jedna z pierwszych w Europie pod nazwą AK; początkowo posiadała wydziały prawa, medycyny i sztuk wyzwolonych; podupadła po śmierci fundatora została odnowiona za rządów Władysława Jagiełły, m.in. dzięki wsparciu finansowemu → królowej Jadwigi; prym wiodły dwa wydziały – teologii i prawa. Od poł. XVI w. AK znów podupada; dawną pozycję odzyskuje staraniem Hugona Kołłątaja (reformy 1777–83), stając się Szkołą Główną Koronną. Od 1817 nosi oficjalnie nazwę → Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Akademia Medyko-Chirurgiczna w Warszawie – wyższa szkoła kształcąca lekarzy i farmaceutów, utworzona w 1857; miała prawo nadawania stopni naukowych, rozwiązana w 1862 wraz z powstaniem Szkoły Głównej Warszawskiej. Studenci A. odegrali dużą rolę w organizowaniu manifestacji patriotycznych 1861 i konspiracji niepodległościowej.

Akademia Nauk Społecznych – wyższa uczelnia kształcąca kadry dla → PZPR i administracji PRL w latach 1984–90.

Akademia Platonińska – szkoła filoz. założona przez → Platona ok. 387 p.n.e. w Atenach, przetrwała do 529 n.e., rozwijając rozmaite kierunki filoz., na ogół nawiązujące do nauki założyciela; AP dała nazwę szkołom wyższym – akademiom.

Akademia Rakowska – szkoła założona w 1602 w Rakowie przez → braci polskich, grupowała znakomitych wykładowców, wyróżniała się wysokim poziomem nauczania.

Akademia Umiejętności – naczelna pol. instytucja naukowa w okresie zaborów z siedzibą w Krakowie, utworzona w 1872–73 w wyniku przekształcenia Tow. Naukowego Krakowskiego. Łączyła naukowców ze wszystkich zaborów, organizowała badania naukowe, reprezentowała naukę pol. Prowadziła działalność wydawniczą, wydawała m.in. *Monumenta Poloniae Historica*, *Starodawne prawa polskiego pomniki*; pod auspicjami AU ukazała się *Bibliografia polska* K. Estreicher. Od 1919 → Polska Akademia Umiejętności.

Akademia Wileńska – uczelnia jezuicka podniesiona w 1579 przez → Stefana Batorego do rangi akademii. Pierwszym rektorem był ks. Piotr Skarga. Od 1780 Szkoła Główna Litewska, a następnie uniwersytet. W latach 1923–39 Uniwersytet Stefana Batorego. Po 1940 uniwersytet litew.

Akademia Zamojska – szkoła zał. w 1595 przez → J. Zamoyskiego w Zamościu, która dzięki wysokiemu poziomowi zdobyła ogólnopolską sławę. W 1784 przekształcona w średnią szkołę austr.

Akadowie zob. **Akad**

Akbar Dżelaled-Din Muhammad (1542–1605) – wnuk Babura z dyn. Wielkich

Mogołów; zjednoczył Indie; zreformował administrację, wprowadzając urzędy wicekrólów.

Akcja „Burza” zob. „**Burza”**

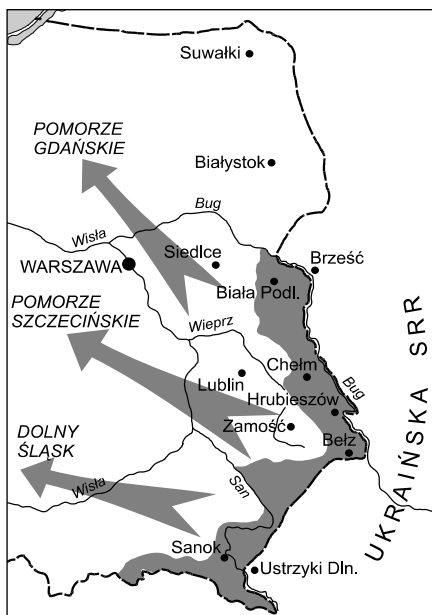
Akcja Francuska – zał. w 1898 nacjonalistyczna organizacja we Francji. Teoretyk Charles Maurras sterował nią w kierunku skrajnego nacjonalizmu, antyparlamentaryzmu i monarchizmu. Wywierała poważny wpływ na społeczeństwo franc. zaniepokojone słabością rządów parlamentarnych → III Republiki. Aktywna zwł. w latach 30. XX w.

Akcja Katolicka – ruch społ. podporządkowany hierarchii kościelnej, rozwijający się od końca XIX w. w krajach eur., miał na celu zahamowanie laicyzacji, odnowienie życia katol. w rodzinie i społeczeństwie przez chrystianizację wszystkich dziedzin życia. Jako organizacja A.K. powstała we Włoszech (1876), dużego znaczenia nabrała za pontyfikatu → Piusa XI (encyklika *Urbi arcana* z 23 XII 1922). W latach 20. działała już w większości państw eur., od 1930 także w Polsce. Działała przez prasę i stowarzyszenia katol. Organizowała uniwersytety ludowe. Od lat 90. odbudowywana w naszym kraju.

akcja kolonizacyjna zob. **kolonizacja**

akcja osadnicza zob. **kolonizacja**

akcja „Wisła” – oblawy wojskowe połączone z masowymi wysiedleniami ludności ukr. z terenów Rzeszowszczyzny przeprowadzone latem 1947 w celu zlikwidowania społecznego zaplecza dla oddziałów → UPA. Akcja objęła ok. 150 tys. Ukraińców, których przesiedlono na ziemie zachodnie i północne, rozpraszając ich wśród mieszkających tam Polaków. Podczas jej reali-

Akacja „Wisła”

zacji wiele osób zginęło z rąk żołnierzy Wojska Polskiego, funkcjonariuszy milicji i Urzędu Bezpieczeństwa.

Akcja Wyborcza „Solidarność” – koalicja przedwyborcza kilkudziesięciu partii centroprawicowych i NSZZ „Solidarność”, powołana do życia w 1996 z decydującym głosem (ok. 50% udziałów) związku zawodowego „Solidarność” i jego przewodniczącego → M. Krzaklewskiego. Zwyciężyła w wyborach parlamentarnych 21 IX 1997, zdobywając ok. 34% głosów i 202 mandaty, następnie w koalicji z → Unią Wolności 30 X 1997 utworzyła rząd → J. Buzka. Po opuszczeniu koalicji przez UW 6 VI 2000 podtrzymała J. Buzka jako premiera rządu mniejszościowego. Od 23 XII 2000 do 23 IX 2001 funkcjonowała jako Federacja Akcja Wyborcza Solidarność. W wyborach 2001 jako koalicja pod nazwą Akcja Wyborcza Solidarność Prawicy. Po przegranej większość polityków przeszła do Platformy Obywatelskiej.

Akkon (Akka) – ostatnia twierdza krzyżowców w Ziemi Świętej utrzymana przez nich do 1292. Zob. też **krucjaty**.

akropol (akropolis) – w miastach staroż. Grecji część położona najwyżej, najpierw o charakterze obronnym, później mieściły się tam świątynie.

„aksamitna rewolucja” (1989) – pokojowe przejście władzy w Czechosłowacji z rąk komunistów przez demokratyczną opozycję w wyniku dwunastodniowych (17–28 XI) nieustannych masowych demonstracji w całym kraju.

Akt końcowy KBWE – dokument podpisany przez przywódców 35 państw w 1975 na zakończenie obrad → KBWE.

akt krewski zob. **unia krewska**

Akt Nawigacyjny (1651) – ustawa wydana przez parlament ang. zabraniająca przywozu do W. Brytanii towarów na innych statkach niż bryt. lub statkach państw, w których towary te zostały wyprodukowane. Wymierzony był w Holendrów, największych pośredników ówczesnej Europy. Doprowadziła do cyklu wojen ang.-hol., w których mimo militarnych sukcesów floty hol. Anglicy obronili zasady Aktu.

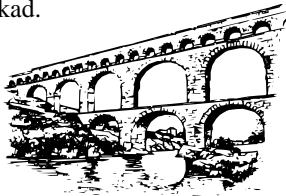
Akt 5 listopada 1916 – proklamacja generał-gubernatorów okupowanego przez Niemcy i Austro-Węgry → Królestwa Pol. zapowiadająca w imieniu cesarzy tych krajów utworzenie samodzielnej Polski z dziedziczną monarchią i ustrojem konstytucyjnym, związanej politycznie i wojskowo z obu tymi mocarstwami. Głównym celem autorów tej proklamacji było stworzenie armii pol. walczącej u boku państw centralnych; akt ten spowodował jednak umiędzynarodowienie

a

sprawy pol. i rozpoczął proces tworzenia organów państwa pol.

aktywiści – w I wojnie świat. zwolennicy rozwiązania sprawy pol. w oparciu o → państwa centralne, najczęściej orientacji lewicowej lub reprezentujący inteligencję (tu zwł. Klub Państwowości Polskiej i Liga Państwowości Polskiej). Przeciwnicy zaliczali do aktywistów także ugrupowania tzw. lewicy niepodległościowej związanej z → J. Piłsudskim, choć nie jest to ścisłe.

akwedukt – w staroż., zwł. w państwie rzym., wodociąg wykorzystujący spadek terenu, doprowadzający wodę z odległych źródeł do miast, mógł biec pod ziemią bądź nad nią, umieszczony na systemie → arkad.

Akwedukt

Akwitania – kraina hist. w pd.-zach. Francji; w staroż. prowincja w rzym. Galii; od 507 w państwie → Franków, od VIII w. samodzielne księstwo; 1154–1453 należała do Anglii; w 1472 definitywnie włączona do Francji; od XIII w. nazywana Guyenne.

Akwizgran – dziś Aachen w Niemczech, stolica → Karola Wielkiego, w latach 813–1531 miejsce koronacji królów frankijskich i niem. Słynna kaplica pałacowa Karola Wielkiego stanowi część kościoła katedralnego.

AL zob. **Armia Ludowa**

Al-Alamajn (lub **El-Alamejn**) – miasto w pn. Egipcie na zach. od Aleksandrii,

słynne z przełomowej bitwy, która zdecydowała o losach Egiptu w II wojnie świat. i stanowiła zwrot w całej → kampanii afrykańskiej. 31 VIII 1942 wojska niem.-wł. uderzyły na pozycje bryt. pod Al-A., ale atak ich załamał się 3 IX. 23 X 1942 zaczął się kontratak bryt., który 3 XI zmusił przeciwnika do odwrotu. Zwycęstwo pozwoliło uwolnić Egipt, a potem rozpocząć bryt. ofensywę na włoską → Trypolitanię.

Al Fatah – polit.-wojsk. organizacja Palestyńczyków powstała w 1958. W 1964 rozpoczęła akcje bojowe przeciw Izraelowi. W latach 60. najsilniejsza z organizacji palestyńskich wzięła pod kontrolę → Organizację Wyzwolenia Palestyny. W latach 80. XX w. na głównego jej przywódcę wyrósł → J. Arafat.

Al Wielki (1557–1628) – szach pers. (od 1587). Wybitny władca pers. z dyn. Safawidów. Prowadził zwycięskie wojny z Turcją. Wyparł Portugalczyków z Zat. Perskiej. Zreformował państwo pers.

Alba Fernando de Toledo (1508–82) – książę, wybitny wódz hiszp., namiestnik Niderlandów. Zasłynął z brutalnego postępowania z opozycją niderl. w 1566–73. Usiłował zreformować armię hiszp., kładąc nacisk na wykorzystanie w walce oddziałów strzelców.

Albert (?–po 1317) – wójt Krakowa 1290–1312, w 1311 organizator i przywódca buntu niem. mieszczaństwa Krakowa oraz innych miast Małopolski przeciw → Władysławowi Łokietkowi. Celem stłumionego buntu było prawdopodobnie wprowadzenie na tron → Luksemburgów. Zob. też **Muskata Jan**.